

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स

डॉ. रविंद्र पांडुरंग भणगे. प्राध्यापक व विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

प्रस्तुत शोधनिबंधात कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सची संकल्पना, त्याची संरचना आणि व्यवसायाच्या शाश्वत विकासातील त्याची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पारदर्शक कारभार, भागधारकांचे हित आणि नैतिक मूल्ये यावर आधारित कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स कंपनीची प्रतिमा सुधारण्यास कशी मदत करते, याचे विश्लेषण यात केले आहे. हे तत्व लोकप्रशासनाचा कारभार चालवताना उपयुक्त, सहाय्यकारी व व्यवहार्य आहे. हे पाहणे संयुक्तीक ठरते.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स म्हणजे अशा नियमांची, पद्धतींची आणि प्रक्रियांची प्रणाली आहे ज्याद्वारे कंपनीचे संचालन आणि नियंत्रण केले जाते. यामध्ये प्रामुख्याने कंपनीचे संचालक मंडळ, व्यवस्थापन, भागधारक (Shareholders) आणि इतर हितसंबंधी (Stakeholders) यांच्यातील संबंधांचा समावेश होतो. १९९० च्या दशकानंतर जागतिकीकरणामुळे या संकल्पनेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अर्थकारणास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे प्रशासन व अर्थ घटकास महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे खाजगी उद्योगातील कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सची संकल्पनेचा प्रशासनात वापर करून प्रशासन फायदेशीर बनविण्याची प्रक्रिया सुरु झाली.

संशोधन उद्दिष्टे

१. कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सच्या मूलभूत तत्वांचा अभ्यास करणे.
२. पारदर्शकतेमुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास कसा वाढतो हे शोधणे.
३. राज्यशास्त्र व लोकप्रशासनाच्या कामगिरीवर कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचा होणारा परिणाम तपासणे.

संशोधन गृहीतके

१. सुदृढ कॉर्पोरेट गव्हर्नन्समुळे कंपनीच्या नफाक्षमतेत आणि बाजारमूल्यात वाढ होते.
२. ज्या कंपन्यांमध्ये पारदर्शकता कमी असते, तिथे आर्थिक घोटाळ्यांची शक्यता जास्त असते.
३. राज्यशास्त्र व लोकप्रशासनावर कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचा परिणाम झाला आहे.

विषय विवेचन

'कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स' (Corporate Governance)

राज्यशास्त्रात 'गव्हर्नन्स' (शासन) म्हणजे केवळ सरकार चालवणे नव्हे, तर निर्णय घेण्याची आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याची प्रक्रिया होय. जेव्हा ही संकल्पना खाजगी किंवा सार्वजनिक कंपन्यांना लागू होते, तेव्हा तिला 'कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स' म्हणतात. हे केवळ नफा कमावण्याचे साधन नसून, ती एक 'सामाजिक-राजकीय जबाबदारी' आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्यानंतर कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सच्या संज्ञेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. व आज ती परवलीची प्रक्रिया बनली आहे.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स कंपनीला मार्गदर्शन करण्यासाठी चौकट (नियम, प्रक्रिया) प्रदान करते, ज्यामध्ये संचालक मंडळ हे मध्यवर्ती संस्था म्हणून काम करते जे धोरण निश्चित करते, व्यवस्थापनाचे निरीक्षण करते आणि भागधारकांना जबाबदारी सुनिश्चित करते, पारदर्शक, निष्पक्ष आणि जबाबदार निर्णय घेण्याद्वारे कर्मचारी, ग्राहक आणि समुदायाच्या हितसंबंधांचे संतुलन साधते जेणेकरून दीर्घकालीन मूल्य निर्माण होईल आणि जोखीम कमी होतील. समित्या आणि स्पष्ट भूमिका (बोर्ड विरुद्ध व्यवस्थापन) यासह प्रभावी प्रशासन संरचना, योग्य निर्णय घेण्यासाठी, गैरवर्तन रोखण्यासाठी आणि शाश्वत वाढ साध्य करण्यासाठी, आर्थिक प्रकटीकरणांपासून ते धोरणात्मक दिशानिर्देशापर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर प्रभाव पाडण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. राज्यशास्त्राच्या व लोकप्रशासनाच्या संदर्भात 'कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स' (Corporate Governance) म्हणजे एखाद्या कंपनीचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण ज्या नियमावलीनुसार केले जाते, ती प्रणाली स्विकारणे होय.

अर्थ

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स म्हणजे अशा नियमांचा, पद्धतींचा आणि प्रक्रियांचा संच, ज्याद्वारे कंपनीचे कामकाज निर्देशित आणि नियंत्रित केले जाते. यात प्रामुख्याने भागधारक (Shareholders), व्यवस्थापन (Management), ग्राहक, सरकार आणि समाज यांच्यातील संबंधांचा समतोल राखला जातो.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स म्हणजे नियम, पद्धती आणि प्रक्रियांची एक प्रणाली जी कंपनीचे मार्गदर्शन आणि नियंत्रण करते, भागधारकांच्या हिताचे (भागधारक, व्यवस्थापन, ग्राहक इ.) संतुलन साधते.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स' म्हणजे सोप्या भाषेत सांगायचे तर 'कंपनी प्रशासन'. ही एक अशी प्रणाली आहे ज्याद्वारे कंपन्यांचे संचालन, नियंत्रण आणि निर्देशन केले जाते. याद्वारे कंपनीचे व्यवस्थापन (Management), संचालक मंडळ (Board of Directors) आणि भागधारक (Shareholders) यांच्यातील संबंधांची चौकट निश्चित केली जाते. यात केवळ नफा मिळवणे हाच उद्देश नसून, तो नफा कायदेशीर आणि नैतिक मार्गाने मिळवला जातोय की नाही, हे पाहिले जाते. यात समाजाचाही विचार प्रकर्षाने केला जातो.

कॅडबरी कमिटीच्या मते, 'कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स ही एक अशी पद्धत आहे ज्याद्वारे कंपन्यांचे निर्देशन आणि नियंत्रण केले जाते.'

थोडक्यात, 'कंपनीतील विविध हितसंबंधी गटांच्या (Stakeholders) हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि पारदर्शकता राखण्यासाठी तयार केलेली नियमावली म्हणजे कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स होय.'

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचे स्वरूप

- पारदर्शकता (Transparency): कंपनीचे सर्व आर्थिक व्यवहार आणि निर्णय प्रक्रिया स्पष्ट असावी लागते.
- जबाबदारी (Accountability): संचालक मंडळ हे भागधारकांना त्यांच्या निर्णयांसाठी उत्तरदायी असते.
- नैतिकता (Ethics): व्यवसायात प्रामाणिकपणा आणि नैतिक मूल्यांचे पालन करणे अनिवार्य असते.
- नियंत्रण (Control): सत्तेचे केंद्रीकरण न होता अधिकारांचे योग्य वाटप करणे.
- कायदेशीर पालन (Legal Compliance): 'सेबी' (SEBI) आणि कंपनी कायद्यातील सर्व नियमांचे काटेकोर पालन करणे.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स हे केवळ कागदावरील नियम नसून ती एक कार्यसंस्कृती आहे. गुंतवणूकदारांचा विश्वास ज्या कंपन्यांचे प्रशासन उत्तम असते, तिथे गुंतवणूकदार अधिक गुंतवणूक करण्यास तयार असतात. जोखीम व्यवस्थापन हे धोरण कंपनीला भविष्यातील आर्थिक घोट्यांपासून वाचवते. सामाजिक जबाबदारी कंपनी केवळ मालकांसाठी नाही, तर समाज, कर्मचारी आणि पर्यावरणासाठीही जबाबदार असते. या तत्वाचा वापर जागतिकीकरणानंतर प्रशासनातही केला जाऊ लागला.

टाटा ग्रुप (Tata Group): टाटा ग्रुप हे भारतात कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचे उत्तम उदाहरण मानले जाते. त्यांच्या पारदर्शक कारभारामुळे आणि नैतिक मूल्यांमुळे जगभरातील गुंतवणूकदारांचा त्यांच्यावर विश्वास आहे. इन्फोसिस (Infosys): एन. आर. नारायण मूर्ती यांनी स्थापन केलेली ही कंपनी त्यांच्या उत्कृष्ट प्रशासन मानकांसाठी ओळखली जाते. २००९ मधील सत्यम कॉम्प्युटर्स घोट्या हा कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सच्या अभावाचे उदाहरण आहे, जिथे खोटे हिशोब सादर करून गुंतवणूकदारांची फसवणूक झाली होती.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स आणि बोर्ड निर्णयांचे प्रमुख पैलू:

- मंडळाची भूमिका: मंडळ ही निर्णय घेणारी मुख्य संस्था आहे, जी उच्च-स्तरीय रणनीती, सीईओची नियुक्ती/बंदिस्ती, प्रमुख आर्थिक मंजूरी आणि व्यवस्थापनाचे निरीक्षण करण्यासाठी जबाबदार असते.
- निर्णय घेणे: निर्णयांचा उद्देश दीर्घकालीन मूल्य निर्माण करणे, नैतिक वर्तन, पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांचा समावेश करणे, ज्यामध्ये ESG (पर्यावरण, सामाजिक, प्रशासन) सारख्या मुद्द्यांमध्ये सखोल अभ्यास करण्यासाठी बोर्ड समित्यांचा समावेश असतो.
- तत्वे: मुख्य तत्वांमध्ये जबाबदारी, पारदर्शकता, जबाबदारी, निष्पक्षता आणि जोखीम व्यवस्थापन यांचा समावेश आहे, जे निर्णय कसे घेतले जातात आणि कोणाला जबाबदार धरले जाते याचे मार्गदर्शन करतात.

• अधिकारांचे पृथक्करण: संघर्ष टाळण्यासाठी आणि योग्य नियंत्रण सुनिश्चित करण्यासाठी भागधारक (मालक), संचालक मंडळ (देखरेख/रणनीती) आणि व्यवस्थापन (दैनंदिन कामकाज) यांच्यात वेगवेगळ्या भूमिका असतात.

• परिणाम: सुशासन गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढवते आणि जोखीम कमी करते, तर कमकुवत प्रशासन मूल्य नष्ट करू शकते, जे प्रशासन रचना आणि निर्णय परिणामांमधील महत्त्वाचा दुवा अधोरेखित करते.

प्रशासन निर्णयांवर प्रभाव पाडण्याची प्रक्रिया :

• धोरण निश्चित करणे: दीर्घकालीन उद्दिष्टे आणि भागधारकांच्या प्रभावाशी सुसंगतता सुनिश्चित करून, संचालक मंडळे मोठ्या धोरणात्मक बदलांना मान्यता देतात.

• जोखीम व्यवस्थापन: प्रशासन चौकटी मुख्य निवडींवर प्रभाव टाकून जोखीम ओळखण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी अंतर्गत नियंत्रणे आणि प्रक्रिया स्थापित करतात.

• जबाबदारी आणि देखरेख: नियमांमुळे संचालक निर्णयांसाठी जबाबदार असतात याची खात्री होते, ज्यामुळे संधीसाधूपणा आणि चुका कमी होतात.

• भागधारकांचा समतोल: निर्णयांमध्ये केवळ भागधारकांच्या परताव्यावरच नव्हे तर व्यापक परिणामांचा विचार केला पाहिजे, शाश्वतता वाढवावी.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचे महत्त्व:

• गुंतवणुकीला प्रोत्साहन: ज्या कंपन्यांचे प्रशासन स्वच्छ असते, तिथे परदेशी गुंतवणूकदार (FDI) आणि सामान्य लोक पैसे गुंतवण्यास उत्सुक असतात.

• घोटाळ्यांवर नियंत्रण: यामुळे आर्थिक अफरातफर किंवा माहिती लपवण्याचे प्रकार कमी होतात. कर्मचारी समाधान: चांगल्या प्रशासनामुळे कामाचे वातावरण सुरक्षित राहते, ज्यामुळे कर्मचारी कंपनीशी एकनिष्ठ राहतात.

• ब्रँड व्हॅल्यू: समाजात कंपनीची प्रतिमा सुधारते, ज्याचा फायदा व्यवसायाच्या वाढीसाठी होतो.

• शाश्वत विकास: कंपनी केवळ आजचा विचार न करता दीर्घकालीन अस्तित्वाचा विचार करते.

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स ही संकल्पना अधिक सखोल समजून घेण्यासाठी त्याचे स्तंभ, महत्त्व आणि त्यामागील सिद्धांत यांची माहिती असणे आवश्यक आहे. कोणतीही कॉर्पोरेट प्रणाली यशस्वी होण्यासाठी खालील पाच खांबांची गरज असते.

• पारदर्शकता (Transparency): कंपनीचे प्रत्येक आर्थिक पाऊल आणि धोरणात्मक निर्णय स्पष्ट असावेत.

• समता (Equity): लहान असो वा मोठा, प्रत्येक भागधारकाला समान वागणूक मिळणे.

• उत्तरदायित्व (Accountability): चुकीच्या निर्णयांची जबाबदारी स्वीकारणे.

• स्वतंत्रता (Independence): संचालक मंडळात 'स्वतंत्र संचालकांची' (Independent Directors) नेमणूक करणे, जेणेकरून व्यवस्थापनावर निष्पक्ष नियंत्रण राहिल.

• नैतिकता (Ethics): केवळ कायद्याचे पालन करणे नव्हे, तर नैतिक मूल्यांचे जतन करणे

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सचे प्रमुख सिद्धांत (Theories)

राज्यशास्त्रात कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स समजून घेण्यासाठी काही महत्त्वाचे सिद्धांत वापरले जातात:

एजन्सी थिअरी (Agency Theory): यात कंपनीचे मालक (भागधारक) आणि व्यवस्थापन (संचालक) यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला जातो. व्यवस्थापक हे मालकांचे 'एजंट' म्हणून काम करतात आणि त्यांनी मालकांच्या हिताचे रक्षण करणे अपेक्षित असते.

स्टेकहोल्डर थिअरी (Stakeholder Theory): हा सिद्धांत सांगतो की कंपनीने केवळ भागधारकांचा (Shareholders) विचार न करता, कर्मचारी, ग्राहक, पुरवठादार आणि संपूर्ण समाजाच्या (Stakeholders) हिताचा विचार केला पाहिजे.

स्टुअर्डशिप थिअरी (Stewardship Theory): यात असा विश्वास व्यक्त केला जातो की संचालक हे कंपनीचे 'विश्वस्त' (Stewards) आहेत आणि ते वैयक्तिक फायद्यापेक्षा कंपनीच्या ध्येयाला प्राधान्य देतात.

भारतातील उत्क्रांती आणि मॉडेल्स

भारतात कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सची पद्धत काळानुसार बदलत गेली आहे. सध्या त्याचे खालील मोडेल कार्यरत आहेत

मॅनेजिंग एजन्सी मॉडेल (१८५०-१९५६): सुरुवातीच्या काळात कंपन्यांवर मोजक्याच एजन्सींचे पूर्ण नियंत्रण होते, ज्यात पारदर्शकतेचा अभाव होता.

बिझनेस हाऊस मॉडेल (१९५६-१९९१): या काळात कंपनी कायदा १९५६ नुसार सरकारी नियंत्रण वाढले, तरीही मोठ्या व्यावसायिक कुटुंबांचे कंपन्यांवर वर्चस्व राहिले.

उदारीकरणानंतरचे मॉडेल (१९९१-आजपर्यंत): १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांनंतर विदेशी गुंतवणुकीला आकर्षित करण्यासाठी 'सेबी' (SEBI) आणि 'कंपनी कायदा २०१३' द्वारे पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवण्यावर भर देण्यात आला.

निष्कर्ष

कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स केवळ कायदेशीर पूर्तता नसून ती व्यवसायाची एक संस्कृती आहे. उत्तम गव्हर्नन्समुळे कंपन्यांना दीर्घकालीन भांडवल उभारणी सोपी जाते आणि बाजारात एक विश्वासार्ह ब्रँड म्हणून ओळख निर्माण होते. शासनाने अश्या प्रकारची कार्य संस्कृती विकसित करून स्वतःचा एक विश्वसनिय ब्रँड विकसित केले पाहिजे.

शिफारशी

१. प्रशासन व लोकनिगमात संचालक मंडळामध्ये स्वतंत्र संचालकांची (Independent Directors) संख्या पुरेशी असावी.
२. कंपनीप्रमाणेच शासनाने, लोकनिगमांची आपल्या आर्थिक व्यवहारांची माहिती वेळोवेळी आणि पारदर्शकपणे प्रसिद्ध करावी.
३. लहान भागधारकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी विशेष समिती स्थापन करावी.

सारांश

भविष्यात 'ईएसजी' (ESG - Environment, Social, and Governance) हा निकष गुंतवणुकीसाठी सर्वात महत्त्वाचा ठरणार आहे. कंपन्यांना केवळ आर्थिक ताळेबंद दाखवून चालणार नाही, तर त्यांनी समाजासाठी काय केले, हे देखील सिद्ध करावे लागेल. राज्यशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स (Corporate Governance) ही केवळ व्यावसायिक व्यवस्था नसून, ती लोकशाही मूल्ये, सार्वजनिक धोरण आणि सत्ता संबंधांशी जोडलेली एक महत्त्वाची प्रणाली आहे.

थोडक्यात, कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स बोर्डाच्या महत्त्वपूर्ण निर्णयांमागील 'कसे' आणि 'का' हे स्पष्ट करते, ते धोरणात्मक, नैतिक आहेत आणि कॉर्पोरेशन आणि त्याच्या भागधारकांच्या दीर्घकालीन आरोग्यासाठी उपयुक्त आहेत याची खात्री करते. आज कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स भारतीय समाज जीवनाचे अविभाज्य अंग बनले आहे. जागतिकीकरणाच्या अपरिहार्यतेतून त्याचा स्वीकार केला गेला परंतु ते समाज उपयुक्त सिद्ध झाले आहे. विकासाच्या प्रक्रियेस यामुळे गती येऊन चालना मिळाली आहे.

संदर्भ

Chandra, P. (2019). *Corporate Governance and Business Ethics*. McGraw Hill Education.
Tricker, B. (2015). *Corporate Governance: Principles, Policies, and Practices*. Oxford University Press.

Securities and Exchange Board of India (SEBI). (2023). *Listing Obligations and Disclosure Requirements (LODR) Regulations*. Retrieved from <https://www.sebi.gov.in>

OECD. (2015). *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. OECD Publishing.

एकंबेकर, वाघमारे, तरोडे, 'लोकप्रशासनातील नव-प्रवाह' दिप कॉम्प्युटर सिडको, नवीन नांदेड.

डॉ. फडिया बी एल, भारतीय प्रशासन, साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा, २०१८.